

Djur – ett kulturvetenskapligt perspektiv

SIMON EKSTRÖM & LARS KAIJSER

Vi är omgivna av djur i alla former. Många av oss har djur som vänner och sällskap. Djur av allehanda slag fyller naturprogrammen på bästa sändningstid. De befolkar våra barnböcker och står uppradade på hyllorna i leksaksaffärer och souvenirbutiker. Det är mer regel än undantag att vi klär oss i deras hudar och äter deras kött. De ingår i en fritidssektor med fiske, fågelskådning och jakt, där de för vissa kan utgöra grundpelare i en informell ekonomi med drag av naturahushållning. Under senare år har också ”gulliga” djur blivit ett omtyckt inslag på sociala medier. För många människor är sådana bilder och filmer både ett återkommande samtalsämne och ett naturligt inslag i vardagen. De som av något skäl försöker ställa sig utanför exploateringen av andra arter för mänskliga syften inser snart att det är nästan omöjligt. Djuren finns nämligen i vår omedelbara närhet också när vi inte ser dem eller är medvetna om deras närvaro. Ta bara det faktum att processade djurdelar döljer sig i allt från godis till schampo och läppbalsam. För att inte tala om hur mycket kosmetika och mediciner som prövats ut på försöksdjur innan de blivit aktuella för människor. Djur är med andra ord en integrerad del av många mänskliga samhällen och livsformer.

Men man kan också gå ett steg längre och hävda att djuren är en del av oss själva. Som symboler och sedelärande exempel utgör de ett självklart inslag i vårt språk och tänkande. Vi tänker, känner och upple-

ver med djur. Vi kategoriserar, ordnar och beskriver vår omgivning med hjälp av djur. Andra arter bor i våra liknelser och befolkar våra språkliga bilder. Vi förstår oss själva och andra med hjälp av djur. Kort sagt blir vi på olika sätt berörda av djur. Samtidigt som våra komplicerade relationer till andra arter många gånger också innebär plågsamma påminnelser om både djurens utsatthet och vår egen dödlighet.

Djuren är också en ofrånkomlig del av mänsklighetens historia. Över hela jordklotet och i alla tider har människor överlevt med hjälp av och i konkurrens med andra levande varelser: som byten och som domesticerade medhjälpare i jordbruk, transporter eller jakt. Dessutom har människans levnadsvillkor också kommit att präglas av sjukdomar som överförts mellan människa och djur, från de svartråttor som förde vidare pesten till dagens fästingar och mul- och klövsjukeepidemier. Listan över människans kontaktzoner med djuren tycks med andra ord oändlig: djurhållning av skilda slag har bidragit till att forma landskapet till såväl pastorala omgivningar som översvämmade träskmarker, verkliga och inbillade djur har fungerat som stoff för konstnärliga framställningar och berättelser samt som återkommande projektionsytor för mänskliga begär, rädslor och fantasier. Slutligen, och kanske viktigast av allt, är människan också själv ett djur som låter sig ringas in av begrepp som ryggradsdjur, däggdjur, primat och Homo sapiens.

Med den här antologin visar vi hur man som etnolog och kulturforskare kan närma sig olika former av förbindelser mellan människor och djur. Ett mindre antal teman återkommer och diskuteras tvärs igenom hela boken. Dessa är att *känna* med djur, *tänka* med djur, *berätta* med djur och *vara* djur. Sammantagna belyser dessa fyra teman hur djur har en ordnande effekt i konstituerandet av mellanmänskliga relationer, men också i vilken hög grad vi förstår både oss själva och andra varelser som djur och natur.

Kulturvetenskapliga djurstudier - och andra

Läsaren kommer bland annat att möta djur som är förknippade med rädslor och existentiell ångest, levande och döda djur som diskuteras mot bakgrund av samlariver och utställande, olika former av ritualiserat

och iscensatt köttätande, och djur som antingen upphov till konflikter kring jakt eller som föremål för engagerat berättande. Men även om variationen mellan bidragen är betydande förenas de av att vara skrivna utifrån ett överordnat kulturvetenskapligt perspektiv. Givet hur djur av alla de slag ingår i mänsklig erfarenhet, vardag och historia är denna ingång knappast förvånande. Ändå har det inom etnologiämnet länge varit förhållandevis tunnsått med forskning som sett som sin huvuduppgift att beskriva, utforska och analysera dessa relationer. Under senare år har emellertid något hänt som delvis förändrat bilden. Bland nordiska etnologer och folklorister går det numera att skönja ett ökat intresse för frågeställningar som på ett mer elaborerat sätt utforskar människors komplexa förhållande till och beroende av djur.¹ Sett över tid kan man tala om ett kraftigt uppsving för vad som skulle kunna kallas för *kulturella djurstudier*.

Den äldre folklivsforskningen innehåller mängder av sakligt orienterad information om djur i samband med jakt och fiske, jordbruk och djurhållning, kosthåll och folkmedicin. Men relationen människa–djur har sällan utgjort det primära kunskapsmålet i dessa undersökningar. Vilket inte hindrar att forskarna ändå många gånger varit väl medvetna om att människor i skilda tider varit både beroende av och känslomässigt bundna till andra arter.² Så har exempelvis jakt och fiske skildrats som en integrerad del av det sociala livets organisation (Daun 1969). Älgjakten, mer specifikt, har beskrivits som en ritual där lokala värderingar bibehålls och manifesteras (Ekman 1991). Genom jakten skapas med andra ord gemenskap och sammanhållning, samtidigt som den också drar upp gränser mot utsocknes. Andra undersökningar vittnar på ett snarlikt sätt om ett uppdrivet intresse för de symboliska relationer och hierarkier som vidmakthållits med människors föreställningar om djur som grund. Bland flera tydliga exempel kan nämnas *Hästslakt och rackarskam* (Egardt 1962), *Ska vi leka tiger?* (Ehn 1983) och *Vägen till vinnarcirkeln* (Berglund 2006). Längre diskussioner om människors relationer till en omgivande djurvärld återfinns även i *Den kultiverade människan* (Frykman & Löfgren 1979) och *Skogarnas fria söner* (Johansson 1994). I sammanhanget bör också nämnas Ingvar Svanbergs mångåriga arbete med att lyfta fram både folkliga och andra former av äldre vetanden om djur av varierande

slag (bl.a. 2001, 2009, 2014). Bland övriga nordiska länder är det framför allt Norge som tidigt legat i framkant vad gäller det medvetet analytiska intresset för människa–djurrelationer. Här har Liv Emma Thorsen varit framträdande bland annat genom studier av människans relation till hunden och av djur utställda på Naturhistoriska museet i Göteborg (2001, 2014, se vidare t.ex. Flinterud 2012, samt Thorsen, Rader & Dodd 2013).

Föreliggande antologi har därmed haft förmånen att kunna ta avstamp i frågor och perspektiv som till stor del har utvecklats av andra forskare. Det som utgör vårt eget specifika bidrag till diskussionen är artiklarnas återkommande fokus på icke-domesticerade djur. Det är här som vi sätter vårt kulturvetenskapliga maskineri i rörelse, det vill säga i det gemensamma intresset för hur människors möten med och reflektioner kring ”det djuriska” har utformats.

Även om avsikten hela tiden varit att skriva en bok som är fast förankrad i ett antal konkreta empiriska material är det med andra ord viktigt att framhålla att som kulturvetenskapliga djurforskare ingår vi i ett stort, expanderande – och inte minst internationellt – sammanhang. Det forskningsfält som intresserar sig för olika aspekter av människors förbindelser med djur kallas för *human-animal studies*, förkortat HAS. Som vetenskapligt område har det en jämförelsevis kort historia. Man brukar säga att de första studierna med uttalad HAS-inriktning publiceras i början av 1990-talet, även om det givetvis finns böcker och studier om människors relationer till djur som är betydligt äldre.³ Det är ett starkt växande fält som under senare år dragit till sig betydande uppmärksamhet från både studenter och forskare. I introduktioner framhålls HAS vanligen som en öppen och tvärvetenskaplig inriktning (jfr DeMello 2012:4ff, Cederholm m.fl. 2014:5ff). Det finns så att säga inget enskilt ämne som äger området. Tvärtom bedrivs en stor del av forskningen inom separata, och ibland överlappande, spår. Följaktligen finns det inom HAS inriktningar som väljer att utforska till exempel ontologiska, djuretiska, naturvetenskapliga, zoologiska, juridiska och kulturvetenskapliga frågeställningar.

Mot denna bakgrund är det nödvändigt med några förtydliganden om föreliggande antologis räckvidd och begränsningar. Den första anmärk-

ningen gäller bokens titel. Till skillnad från mycket som skrivits inom området diskuterar de medverkande författarna, som redan framhållits, nästan uteslutande människors förhållande till olika *vilda* djur. Skälet är att vi velat undersöka några av de samband, förbindelser och relationer som människor upprättar med djur som inte har en lång historia av att ha befunnit sig i vår omedelbara och fysiska närhet. Antologin måste också positioneras närmare inom det större fältet av så kallat *posthumanistiska* studier.⁴ För även om detta är ett verk om djur är det inte en bok som på ett självklart sätt placerar vare sig det enskilda djuret eller den abstrakta kategorin ”djur” (med alla dess linneanska underavdelningar: art, släkte, familj, ordning, klass osv.) i centrum. Den önskan att decentralisera det mänskliga subjektet som är ett vanligt inslag i många posthumanistiska teoribildningar får alltså bara ett begränsat genomslag. Istället ligger författarnas huvudsakliga fokus på att analysera olika sätt att förhålla sig till djur och de symboliska betydelser vilka vi, som människor, är beredda att tillskriva dem. Annorlunda uttryckt problematiserar de olika bidragen hur djur ingår i betydelskapande relationer med (och för) människor. I den meningen är vi fortsatt trogna det traditionellt kulturvetenskapliga perspektiv som hävdar att vår uppgift som forskare går ut på att belysa människors hela tiden aktiva och pågående meningsskapande.

Samtidigt är det viktigt att framhålla att flera av författarna i antologin använder sig av posthumanistiska begrepp och teorier som understryker hur djur, människor och föremål ingår i flöden av ömsesidiga relationer. Särskilt tydlig härvidlag är inspirationen från Donna Haraway (1989a, 2008), Bruno Latour (1998, 2005) och John Law (1994, samt Hetherington, & Law 2002). Det som artiklarna i detta avseende lyfter fram och diskuterar är situationer, framföranden och berättelser där mänskliga och icke-mänskliga aktörer uppträder och agerar tillsammans. Härigenom blir det tydligt att antologin utforskar ett pågående utbyte mellan människa och djur som är både varierat och komplext.

Av detta följer också, för det tredje, att vi som skrivit boken till övervägande del befinner oss på den ”mänskliga” sidan av den demarkationslinje som vissa andra aktörer på fältet önskar upphäva (se avsnittet om *critical animal studies* längre fram). Vårt sätt att problematisera förhållandet människa–djur är *antropocentriskt* i den meningen att det till syvende och

sist är människan som tilldrar sig vår egentliga uppmärksamhet. Man kan därför säga att vårt kunskapsmål handlar om att – genom utforskandet av våra relationer till andra arter – öka förståelsen för vad det innebär att vara människa. Här ligger också nyckeln till att flera av författarna lutar sig mot teoribildningar som upprättar en åtskillnad mellan mänskliga och icke-mänskliga objekt, eller talar om ”djur” som en kategori vilken står i något slags opposition mot människor. Som kommer att framgå av denna inledning är dock också våra texter ofta upptagna av att studera de rörelser som pågår längs den skenbart tydliga linje som skiljer människan från de andra djuren. Gränsen mellan människa och djur, den kulturellt fundamentala åtskillnad som visar sig i uppfattningen om en icke-förhandlingsbar artbarriär, visar sig ofta vara såväl överraskande instabil som föremål för långtgående ifrågasättanden.⁵

Den närmast följande delen av denna inledning introducerar de bärande teman som håller ihop bokens framställning, alltså att känna, tänka och berätta med djur, samt att själv vara djur. Som en röd tråd återkommer här de levande och döda djur som över tid samlats i institutioner som ”djurparken” (eller den zoologiska trädgården) och ”museet”. Men parallellt med diskussionen av vårt eget pedagogiska exempel kommer vi också att presentera några av de centrala begrepp och tankegångar som är vanligt förekommande på fältet HAS. Allra först ska vi begrunda det faktum att djurparkerna och deras samlingar av levande djur äger förmågan att engagera stora delar av vårt affektiva register. Eller, för att på ett tydligare sätt knyta an till det första av våra teman, visa hur lätt vi har för att känna med djur.

Att känna med djur – en publik dissektion på Köpenhamns zoo

Våren 2014 går det som en rysning genom delar av den svenska offentligheten. Skälet är att ett antal medier uppmärksammat ett pressmeddelande från Köpenhamns zoo där det sägs att giraffen Marius inom kort ska avlivas.⁶ Även om Marius, en hanne på arton månader, är fullt frisk är det enligt djurparken ett helt normalt förfarande. Köpenhamns zoo ingår i ett europeiskt avelsprogram och avlivar varje år mellan tjugo och trettio djur när de egna bestånden blir för stora. Särskilt, säger man,

gäller detta arter som får många avkommor. Tonen i pressmeddelandet är informativ och saklig. Efter att giraffen dödats med bultpistol blir den först föremål för en publik obduktion, varefter den sedan slutar sina dagar som lejonmat.

När tidningen *Aftonbladet* någon dag senare skriver om händelsen konstateras det redan i ingressen att de som tillbringar den kommande söndagen i djurparken lär få en minst sagt annorlunda upplevelse.⁷ I artikeln ges djurparkens ”vetenskaplige direktör” sedan utrymme att förklara att avlivningen är nödvändig för att undvika inavel bland parkens giraffer. Lite längre ned ”medger” denne också att dödandet är extra känsligt när det handlar om en giraff. Även om artikeln genom sitt språkbruk rymmer ett visst avståndstagande tycks journalisten och zoodirektören alltså vara överens om att dödandet av en giraff (och dessutom en ung sådan) är speciellt. Det blir något som starkt berör oss själva, eller som direktören säger: händelsen blir något som ”träffar i hjärtat”. Andra djur som också kan väcka starka reaktioner är björnar och deras ungar. Därför var det inte särskilt förvånande att det blev en internationell nyhet när djurskötarna på Skansen år 1988 påstods ha ätit upp björningen Molly, även denna gång med hänvisning till djurparkens begränsade möjligheter att härbärgera nya individer.⁸

Djurparkens djur befinner sig i mänsklig omvårdnad. När några av dessa djur far illa eller måste avlivas kan situationen av det skälet lätt uppfattas som ett misslyckande eller svek från vår sida. Och det blir sannoligen inte bättre om de som är satta att sköta omvårdnaden beskylls för att ha ätit upp de skyddslösa.⁹ Eller om djurparken, som i fallet med Köpenhamns zoo, vill genomföra en offentlig dissektion av den individ man haft i uppdrag att vaka över. Mycket riktigt kom många av de kritiska kommentarerna i svensk press att handla om att man från djurparkens sida inte bara avlivade giraffen, utan också hade för avsikt att skära upp den döda kroppen inför allmänhetens blickar.¹⁰ För den danska djurparken var den döda giraffen däremot en pedagogisk resurs, ett välkommet tillfälle att undervisa besökarna om det exotiska djurets anatomi. Att de inte var ensamma om att betrakta situationen ur detta pedagogiska och upplysande perspektiv visas av att den ditresta publiken delvis bestod av förskolebarn. Här anas en intressant skillnad mellan hur media på ömse

sidor om Öresund tog sig an det inträffade. I Sverige framställdes det under samma tid som helt otänkbart, ja närmast groteskt, att ta med sig dagisbarn för att beskåda öppnandet av ett nyligen dödat djurparksdjur.

Men som antyds av diskussionen ovan omfattas inte alla djurparksdjur av lika mycket empati. Precis som den citerade direktören påpekar är *träffen i hjärtat* beroende av vilket djur det är som avses. Under senare år har det passerat en strid ström av djurungar vars öden har utvecklats till följetonger i media. Försedda med namn och individuella historier har ungarna införlivats med vårt kollektiva medvetande som små hjärtknipande personligheter: den charmiga gorillaungen Enzo, isbjörnen Knut från Zoo Berlin som avvisades av sin mamma och blev uppfostrad av djurparkens egen personal, den hjärnskadade och sjukliga noshörningsungen Nelson. Intresset för dessa och andra utsatta djurungar visar att många är beredda att engagera sig känslomässigt i djur som de varken träffat eller har en personlig relation till.

Djurparker är med andra ord ett tacksamt objekt för den som vill fästa uppmärksamheten på hur djur kan väcka känslor. Men det finns även andra möjligheter att närma sig människors affektiva förhållanden till andra levande varelser. I antologin diskuterar Helena Hörnfeldt hur djur ofta tar plats och växer till skrämmande figurer i barns rädslor. Djurens potential för rädsla och skräck är tydlig även när Lars Kaijser visar hur hajar på publika akvarier omväxlande presenteras som mördarmaskiner och som värnlösa varelser utsatta för en hänsynslös mänsklig rovdrift. Men om vissa djur (som exempelvis hajar, spindlar och ormar) fyller många av oss med närmast oresonlig rädsla talar andra till helt andra känsloregister. Susanne Nylund Skog använder sig av narrativanalys för att visa hur fågelskådare kan uppfatta möten med enskilda fåglar som djupt berörande och personligt drabbande händelser. Här blir det tydligt hur samlandet och ordnandet av möten med fåglar blir ett sätt att nå även existentiella dimensioner av vad det innebär att vara människa, vilket också är ett tema som återkommer och utvecklas i flera andra av antologins artiklar. I diskussionen om fågelskådarnas möten med olika arter eller fågelindivider blir det dessutom tydligt hur själva berättandet kan ses som en mediering vilken drar fram en tidigare erfarenhet i ljustet och gör den gripbar och levande, för både berättaren och åhörarna.

Genom berättandet blir verkligheten möjlig att uppleva på ett sätt som berör oss, som gör oss berörda.

Att tänka med djur - koloniala djurparker, listiga rävar och exemplariska småfåglar

Med ett fortsatt fokus på djurparken kan det konstateras att denna kan förstås i relation till den koloniala maktordning som utgjort dess historiska förutsättning. Redan under 1600-talet blev det populärt bland kungligheter och förmögna adelsmän att samla på sig vilda djur i särskilda *menagerier*.¹¹ Hundra år senare var det i samma miljöer vanligt med fågelhus (papegojor var särskilt uppskattade) och i mindre förmögna miljöer höll man sig vid samma tid ofta med burfåglar (Hollsten 2013, Svanberg 2001). Under 1800-talet fanns så möjligheten att i större skala utforma byggda miljöer, innehållande större samlingar av vilda djur, vilka var öppna även för en betalande allmänhet. Bland de första är London Zoo 1826 och Dublin Zoo 1831. Samma historiska period som såg födelsen av de första publika museerna banade alltså väg för förevisandet av de exotiska djur som skeppats hem från kolonierna (jfr Rothfels 2002). Som Walter Putnam (2012) framhåller kan man i djurparkens byggda ordning, där djuren grupperas i enlighet med sin geografiska hemvist i skilda världsdelar och landområden, också avläsa den västliga kolonialismens anspråk på att inneha herraväldet över samma områden.

Djurparken visar alltså hur man på ett arkitektoniskt och materiellt plan bokstavligen *tänkte* med djuren. Den underliggande premissen var att den som kunde ta hem och visa upp världen också var den som kunde göra anspråk på att behärska, att äga, densamma. I enlighet med denna logik dränerades andra världsdelar och länder på sina naturresurser, konstskatter, vapen och vilda djur. Djurparken och den zoologiska trädgården blev ännu ett sätt att på symbolisk nivå markera de koloniserade folkens underordning. De utställda djuren på djurparken talade samma språk som de otaliga spjut, pilar och svärd som under 1800-talet samlades in till vidare förvaring i museernas montrar och magasin.

Denna korta tillbakablick på de zoologiska trädgårdarnas historia visar, å ena sidan, hur exotiska djur på ett högst konkret sätt kunnat

användas i ett meningsskapande som bidragit till att legitimera rådande dominansförhållanden. Å andra sidan visar exemplet med ”den koloniala djurparken” också hur djur ofta fungerar som mentala genvägar när människor vill säga något om mellanmännsliga förhållanden.

I *Totemismen* (1964) diskuterar den franske antropologen Claude Lévi-Strauss det utspridda bruket av djur som beteckning på både egen och andras grupptillhörighet. I stark förenkling menar han att det beror på att dessa är så bra att tänka och ordna verkligheten med.¹² Att djur fungerar som kraftfulla redskap när det gäller att namnge, ordna och begripliggöra världen blir uppenbart också när man ser på hur vårt eget språk formligen kryllar av referenser till en djurisk tillvaro. Djurvärlden är en given referenspunkt när vi vill beskriva andra människors egenskaper och karaktärsdrag. Vi säger till exempel att någon är dum som en gås, stark som en ox, flitig som en myra eller listig som en räva. Vi kan påstå att hen kråmar sig som en påfågel, är nedlusad med pengar, ser som en falk eller fick bära hundhuvudet. Men sammansättningarna kan lika gärna förekomma utan det sammanbindande *som*-ledet, som i kortformerna skitgris, tjurskallig, panelhöna och fyllhund. I vissa pejorativa varianter går det till och med att använda djuret direkt. Blir människor bara tillräckligt uppretade kan de kalla varandra för råttor, ormar, kossa, bitch (hynda) och så vidare. Som många har påpekat är flera av dessa uttryck också tätt knutna till föreställningar om genus och sexualitet. Vårt sätt att tala om djur kan alltså också användas för att förstärka eller ifrågasätta olika könsrelaterade positioner.

Tidvis har länken mellan människa och djur även haft en ansevärd vetenskaplig uppbackning. Inom den numera övergivna *frenologin*, som tilldrog sig betydande akademiskt intresse i slutet av 1800-talet, menade förespråkarna att det rådde en tydlig förbindelse mellan en människas ansikts- och huvudform och dennas karaktär. Även här tänkte man med djur. Den man eller kvinna som såg ut som en åsna eller ett lejon antogs också ha vad man uppfattade som dessa djurs särskilda egenskaper, som att vara envis eller ädelmodig. En ytterligare parallell är den astrologiska *zodiaken*. Inom astrologin formas en människas öde till stor del av den stjärnbild som förknippas med en bestämd kalendarisk period av året. Flera av dessa stjärnbilder associeras med skilda djurformer (oxen, lejo-

net, väduren, kräftan, stenbocken, fiskarna, skorpionen), varför djurens egenskaper återigen flyttas över på människan. Samma tanke återkommer slutligen även i den kinesiska tidsräkningens cykliska växling mellan tolv olika år, som råttans, tuppens och hästens år.

Att berätta med djur – skapelsens krona eller Darwins apa

Som Orvar Löfgren påpekat (1985) får djur ofta uppgiften att teckna konturerna av våra egna mänskliga, moraliska landskap. I berättelser, ordspråk och liknelser åskådliggör andra levande varelser rådande hierarkier, sociala ordningar och kulturella förväntningar. Det självklara exemplet på hur djur görs till bärare av mänskliga laster och förtjänster är givetvis fablerna (se t.ex. Aisopos 1975). Men när det gäller att utnyttja djur för att i berättelsens form sprida budskap om rätt och fel ligger skapelsemyter och andra religiösa utsagor inte särskilt långt efter. Bibelns orm frestar Eva med sin listiga tunga och alltsedan dess är kvinnorna dömda att föda med smärta. För att betvinga farao och bestraffa dennes högmod sänder Första Moseboks oförsonliga Gud paddor och gräshoppor på det egyptiska folket. Liksom den grekiska gudinnan Artemis låter Aktaions egna hundar slita sönder den till hjort förvandlade jägaren, eftersom denne dristat sig att titta på henne när hon badat naken.

Det är dock inte bara i fabler och gudasagor som djur får i uppgift att sprida sedelärande budskap. Under andra halvan av 1800-talet var den spirande engelska, och sedermera även den svenska, djurskydds rörelsen engagerad i framför allt tre skilda kategorier av djur som vid denna tid framstod som särskilt skyddsvärda: småfåglar, hundar och droskhästar (Dirke 2000). Till småfåglarnas fördel talade vad man under denna tid uppfattade som deras monogama läggning och allmänt prydliga uppförande. Hundarna var å sin sida trofasta och pålitliga, medan städernas hästar med ett beundransvärt saktmod fördrog sitt oblida öde som dragare under ofta hårda och miserabla förhållanden. Under ett sekel där prostitutionen grasserade och de veneriska sjukdomarna inte gjorde skillnad på låg och hög fanns det förmodligen skäl att påminna om äktenskapets helgd. Samtidigt hotade den omvälvande industrialiseringen och snabba urbaniseringen att underblåsa ett omfattande socialt missnöje. Djurrätts-

rörelsens propaganda förmedlade därför inte bara angelägen kunskap om utsatta djur, utan också ett antal dygder som kunde framhållas som ideal för specifika grupper av människor: som fallna kvinnor, äkta män och missnöjda arbetare. Djuren blev på detta sätt indragna i ett större samtal där de dels brukades som moraliska rättesnören för enskilda människor, dels ställdes i relation till den omgivande samhällsutvecklingen.

Att samma förhållande fortsätter att vara giltigt blir uppenbart när Elin Lundqvist skriver om hur de många flyttfåglar som sträcker över Malta är indragna och utnyttjade i konflikter som ytterst sett handlar om meningsskiljaktigheter mellan grupper av människor. Mot de lokala jägarnas önskan om att få fortsätta den jakt på småfåglar som de menar är en del av öns nationella historia och deras egen kulturella identitet, står de ditresta djurvännernas kamp för att freda fåglarna från att bli dödade eller skadeskjutna. Vad Lundqvist beskriver är med andra ord en konflikt om fåglar som förs mot en bakgrund av historia, nationalism, kulturarv och globala djurrättsrörelser.

Även om stora delar av det sena 1800-talets vetenskapssamhälle var närmast besatta av tanken på att hitta den felande länken mellan människa och djur har den allmänna uppfattningen alltsedan Aristoteles ändå varit att människor och djur skiljs åt av en ovillkorlig gräns. Under seklernas lopp har filosofer tvistat om vad det är som utgör denna specifikt mänskliga kvalitet som djuren saknar. Utan att fördjupa oss i de argument som använts kan det konstateras att förslagen mestadels har gått ut på att människors särart ligger i deras tänkande, språk, moraliska omdömesförmåga eller särskilt utvecklade känsloliv. Inom HAS kallas den här sortens antagande om ett mänskligt företräde (framför djuren) för tanken om *mänsklig exceptionalism*. Det är denna historiskt segslitna föreställning som gör att det för många framstår som etiskt godtagbart att människor utnyttjar djur för egna syften som föda, tunga arbeten eller medicinska experiment.

Det är också i ljuset av denna på en och samma gång religiöst och vetenskapligt grundade idé om människans särart och företräde som man bör se den våldsamma uppståndelse som följde på publiceringen av Charles Darwins *On the Origin of Species* (2009 [1859]). Vad Darwin gjorde med sin teori om det naturliga urvalet var något oerhört. Inte bara

utmanade hans framställning den gängse uppfattningen att Gud skapat världen och allt vad som däri finns på bara sex dagar. Han argumenterade även för att människan i grund och botten var en art bland andra arter, ett djur bland andra djur. För många var det en minst sagt svårsmält sanning att skapelsens krona kunde beskrivas som en sorts nära kusin till apor (och djurparksdjur) som schimpans och gorilla (jfr Hylland Eriksen 1999:61ff, 87ff).

Med facit i hand kan vi konstatera att Darwins idéer om det naturliga urvalet lade grunden till en modern, processuell förståelse av naturen som stadd i kontinuerlig utveckling och förändring. Det som undan för undan blev tydligt var etablerandet av en ny berättelse om planeten, djuren och människorna. I denna 1800-talstanke döljer sig en radikal uppfattning om människans plats i naturen som är sprängstoff även idag. Darwins resonemang om en långsam och stegvis evolution kan nämligen tas som intäkt för ett ifrågasättande av det kulturella postulat som hävdar att människor och djur måste betraktas som väsensskilda från varandra. Ett inom HAS ofta förekommande begrepp för denna historiskt segslitna åtskillnad är som redan framhållits den fundamentala *artbarriär* som föreställs separera människan från djuren. Idag är den berättelse om arternas successiva utveckling som Darwin och hans kolleger knäste under 1800-talet på de flesta håll betraktad som en oomtvistlig vetenskaplig sanning. Numera är det därför den darwinska världsbilden, med sina långa geologiska perspektiv, som gång på gång iscensätts vid de naturvetenskapliga och multimediala presentationer som förekommer på museer, akvarier och djurparker. Återigen är djuren alltså inbäddade och utnyttjade i ett paradigmiskt narrativ som sträcker sig från planetens födelse fram till dess förväntade slutpunkt.

Att vara djur - likhet på liv och död

Flera av författarna i denna antologi borrar vidare i detta porösa förhållande mellan människa och djur. När är gränsen viktig och icke-förhandlingsbar? Och när är artbarriären tvärtom något som destabiliseras och överskrids? I Mattias Frihammars kapitel – om ett osannolikt myllrande av uppstoppade, konserverade och på andra sätt döda djur i ett mindre

vildmarksmuseum – återfinns en beskrivning av den taktila upplevelsen av en djurpåls mot den egna handen. Denna sinnliga upplevelse ingår i ett resonemang om hur djur, natur och människor kan antingen fjärmas från och knytas till specifika platser. Den urbana besökaren från storstaden ställs i museet mycket medvetet mot den kontrasterande idén om en lokalt grundad existens byggd på samhörighet med den omgivande floran och faunan. Den gamla skiljelinjen mellan stad och land blir alltså också en fråga om symboliska gränsdragningar mellan urban *kultur* och lokalt förankrad *natur*.

Från en annan infallsvinkel diskuterar Simon Ekström hur djur kan sättas i relation till olika former av etiska eller moraliska frågeställningar. Med utgångspunkt i ett antal skämtbilder visar han hur levande och döda humrar används för att lyfta fram både äldre och nyare djurrättsfrågor, samtidigt som den existentiella komiken i bilderna även kommunicerar en mänsklig oro inför tillvarons många svarta hål. I skämtbildernas antropomorfa gestaltningar av ”humrar som är som människor” och omvänt ”människor som är som humrar”, blir djuret och människan till sist helt och hållet utbytbara. Annorlunda uttryckt rör de sig fram och tillbaka över den gräns som på ett självklart sätt förväntas skilja dem från varandra.

Att människor och djur på detta vis kan ställas sida vid sida innebär ett erkännande av att de delar vissa grundläggande villkor. På platser som museer och akvarier presenteras besökaren nuförtiden för iscensättningar av såväl nya och gamla utdöenden som aktuella klimathot. I Kaijsers bidrag noteras som sagt hur hajarna på de offentliga akvarierna omväxlande får spela rollen av offer och förövare. Men motsvarande ambivalens återkommer också i de metoder för kunskapsförmedling som akvarierna använder sig av när de med hjälp av olika medier vill såväl bilda som underhålla sin publik. Tryggt inplacerade i upplevelseekonomins generösa famn är dagens akvarier en kulturell arena som i samma utsträckning gör bruk av ”vetenskapsmannen” Darwin som av ”äventyraren” Indiana Jones. I akvariernas och museernas byggda scenarier och presenterade texter länkas inte sällan människan och hennes artefakter metaforiskt till de övriga djur som redan hunnit försvinna från jordens yta.

Sverker Hyltén-Cavallius konstaterar i sitt bidrag att på museer-

na blandas kunskapen om utdöda förhistoriska djur, som dinosaurer, mammutar och sabeltandade katter, med mer sentida försvinnanden: som utrotandet av dronten och den amerikanska vandringsduvan. Tydligare kan det knappast sägas att gränsdragningen mellan människa och djur när allt kommer omkring bara är en historisk parentes, för i likhet med de andra djurslag som tidigare befolkat planeten kommer också vi en gång finna att vår tid är utmätt. Precis som i tidigare nämnda artiklar blir ”människa” och ”djur” här inplacerade på en föränderlig skala av berörande möten och kulturella smärtpunkter. Djur har en förmåga att väcka vårt engagemang och vår kärlek (liksom vår fascination och oresonliga skräck). Men de kan också uppfattas som tankeväckande påminnelser om att vi som människor också är djur bland andra djur: även vi lever, åldras och dör, som individer och som art.

Slutligen berör också Hörnfeldt situationer och sammanhang när vi som människor tenderar att vara djur. Den starka rädslan för djur (zoofobi) leder inte sällan till att skräcken paradoxalt nog kan bli det som släpper fram djuret inom oss själva. När paniken sköljer över oss försvinner det förnuft som historiskt sett har ansetts vara det som skiljer människan från djuren. De djur som injagar fruktan i människan blir alltså också det som gör henne till en i flocken, stimmets eller hjorden. Rädslan för djuret plockar fram djuret i människan.

Samtidigt kan det vara en nyttig påminnelse att även om avståndet mellan djur och människa kan minskas genom att man på olika sätt betonar likhet och släktskap – som i den antropomorfa fabeln, den existentiella skämbilden eller den irrationella rädslan för en i grund och botten ofarlig kopparorm – händer det minst lika ofta att det konstrueras en oöverbryggbar skillnad. Artbarriären är aldrig långt borta från vår föreställningsvärld. Och återigen tillhandahåller djurparken ett illustrativt exempel. Det som sker i den zoologiska trädgården är att människor betraktar utställda djur. Därmed är det också en verksamhet som understryker den absoluta gränsen mellan människa och djur. Kort sagt: *vi* betraktar *dem*.¹³ Det betyder inte att gränsdragningen alltid har sett likadan ut som den gör idag. Ända in på 1900-talet var det i Västeuropa och USA vanligt att ställa ut människor som av samtiden uppfattades stå särskilt nära djuren. Så förevisades på detta sätt koloniserade folkslag

från i första hand Nordamerika, Afrika och Australien (Blanchard 2008, red.). Det svenska bidraget till dessa turnerande sällskap av exotiska folk – och föregivna *nästanmänniskor* – var givetvis de ”lappar” som befolkade Skandinavians norra delar (Broberg 1982, Ames 2008:63ff).

Från HAS till CAS – kritiska perspektiv

En hel del forskning inom HAS har handlat om de täta och innerliga relationer som utvecklas mellan människor och djur i de fall då de senare uppträder som sällskaps- eller husdjur. Djur som hundar och katter (men också minigrisar, råttor och hästar) tilldelas ofta rollen och statusen av nära familjemedlemmar. Det är heller inte ovanligt att ägarna beskriver sina band till dessa djur som några av de viktigaste och mest pålitliga relationerna i livet. Samtidigt är det som djurrättsförespråkaren Melanie Joy (2014) framhåller något djupt motsägelsefullt i den tendens många av oss har att ömma för vissa djur, medan vi äter, klär oss i eller tar tydligt avstånd från andra. Publika möten med djur på djurparker och iscensatta gårdsmiljöer är ett av hennes paradexempel. Det som framhålls är det paradoxala förhållandet att både barn och vuxna kan uppskatta att komma nära den idylliska bondgårdens djur, som kor, grisar, får och getter, samtidigt som vi drar ned en gigantisk skyggglapp över det förhållandet att deras artfränder regelmässigt underkastats ett betydande lidande i vår industriella livsmedelsproduktion. På samma sätt skulle man kunna peka på hur poliser ibland får rycka ut för att hjälpa vilsekomna gäss eller gräsänder tillrätta, eller på de omfattande insatser från brandkår och räddningstjänst som kan sättas in för att rädda livet på en nödställd ko eller häst. Enstaka djur som far illa kan på det här viset ägnas en betydande samhällelig omsorg, trots att villkoren för vår livsstil i hög grad vilar på det samtidiga utnyttjandet av andra djur.

Kritiska djurrättsskribenter som Joy, Jonathan Safran Foer (2012) och Lisa Gålmark (2005) går till och med ett steg längre genom att knyta ihop de båda leden med varandra. Det är, menar man från detta håll, just eftersom vi matas med berättelser om hur våra samhällen ägnar vissa djur en sådan omsorg och empati som vi mentalt kan stå ut med den (bortträngda) vetenskapen om det lidande vi själva är med om att orsaka

andra djur. I en sådan tankeram blir engagemanget för djur i trångmål alltså ett etiskt alibi för det som vi inte vill tänka mer ingående på. Det framstår närmast som en logisk orimlighet att ett samhälle där poliser tar sig tid att följa igelkottar och sjöfåglar över gatan också kan vila på en institutionaliserad grymhet mot djur.

En av de mest inflytelserika rösterna inom den gren av HAS som kallas för kritiska djurrättsstudier (CAS, *critical animal studies*) tillhör författaren och aktivisten Carol Adams.¹⁴ I flera böcker har hon kommit tillbaka till hur vårt förhållande till djur som mat präglas av en historiskt och kulturellt inlärd ovilja att tänka klart den obehagliga tanken att allt kött en gång har varit ett levande djur. Genom att dela upp, stycka, processa, förpacka och tillreda råvaran till den grad att den färdiga produkten inte ens vagt påminner om det ursprungliga djuret ser vi till att den mentala länken till samma djur upphör att vara en levande realitet. Fiskpinnarna bor i frysen, utan någon som helst koppling till vare sig riktiga fiskar eller hav. Med Adams egna ord så handlar det om att ta bort alla bu, nöff och bä från den mat vi lägger upp på tallriken: "to keep *something* from being seen as having been *someone*" (Adams 2000:14 [1990]).

Adams analytiska redskap för att plocka isär denna hela tiden pågående akt med vilken djuret försvinner från köttet – och inte minst det samtidiga fördunklandet av vår egen medvetenhet om detta samband – är begreppet *den frånvarande referenten* (eng. *absent referent*). I Adams analys upphör djuret så att säga att vara en relevant omständighet både för oss själva som köttätare och för köttet/maten som sådan. Kött och de konnotationer som omger detta är också ämnet för Michell Zethsons (före detta Göransson) kapitel. Med en empiri hämtad från restaurang Djuret i Stockholm som erbjuder sina gäster möjligheten att först delta i jakten och därefter äta köttet från det fällda djuret *pre rigor mortis*, alltså innan likstelheten inträder, diskuterar hon förekomsten av normer och förhållningssätt i relation till köttätande. En av de centrala frågor som Zethsons text utforskar är vilka kroppar som framställs som ätliga och hur detta kan knytas till både plats och mänskliga eller icke-mänskliga relationer.

Köttet och köttätandet har även sin egen historia i relation till de

händelser vid Köpenhamns zoo som inledde vår framställning. De kritiska mediekommentarerna från våren 2014 ska inte uppfattas som en isolerad företeelse. Tvärtom har djurparker en mer än sekellång historia av att bli ifrågasatta på moraliska och djurrättsliga grunder till följd av den kötthantering och det dödande som verksamheten bringar i dagen (Gjerløff 2010). Den tidiga djurskydds rörelsen uppfattade det till exempel som gravt oetiskt att inrättningarna förutsatte att vissa djur (som ormar) måste bli matade med levande föda (som möss). Diskussioner om lämplig och olämplig djurhållning fortsätter också att föras på djurparkernas initiativ. På webbsidorna radas det upp information om pågående avelsprojekt och djurparkernas betydelser för bevarandet av utrotningshotade djur. Samtidigt påtalar organisationer som Djurens Rätt hur små utrymmen och otillräcklig stimulans leder till stereotypa beteenden hos de instängda individerna.¹⁵

Förevisade djur

I djurparkerna besöker vi de levande djuren, på museerna möter vi de döda. Men alla vittnar de om samma grundläggande ambition: att begripliggöra naturen genom att ordna och visa upp den. Ett återkommande inslag i antologin är också uppmärksammandet av de skilda framställningsformer varigenom djur kategoriseras, begreppsliggörs och förstås. Flera av artiklarna diskuterar mer specifikt förekomsten av infångade, inhägnade eller uppstoppade (eller, mer korrekt, monterade) djur. Här handlar det om hur döda eller levande djur får nytt liv på museer eller andra publika arenor. Låt oss därför se lite närmare på hur djur på museer kan bli föremål för olika forskarblickar.

De utställda djur som återfinns på naturhistoriska museer kan användas för att spåra upp olika socialt situerade förståelser av relationen mellan människa och djur (Samuelsson 2008). Den norska etnologen Liv Emma Thorsen har till exempel visat hur hunden Barry på Berns naturhistoriska museum fått sitt utseende transformerat i enlighet med hur ideal och kunskap om hundar har förändrats (Thorsen 2013). Barry var en sankt bernhardshund som hjälpte nödställda kring Sankt Bernhardspasset i Schweiz. När Barry dog 1814 monterades han och placera-

des på museum. Detta skedde kort efter dödsfallet och från detta tillfälle saknas bilder. En andra montering gjordes 1826. Då placerades Barry i en monter med namn och en bild. Av de bevarade fotografierna framgår att det är en mycket gammal och trött hund som ställs ut. Samtidigt var den aktuella montern placerad i relation till andra djur så att Barry framstod som den avgjort viktigaste individen. Enligt Thorsen var denna andra montering utförd enligt principen om hunden som ”människans bästa vän” och fångar upp en vanlig 1800-talsförståelse av hunden som det mest framstående djuret vid sidan av människan. År 1923 gjordes en tredje montering. Efter den fanns det få likheter kvar med de framavlade sankt bernhardshundar vilka levde i början av 1800-talet. Den tidigare gamle och trötte Barry ersattes vid detta tillfälle av en på alla sätt betydligt mer reslig och imponerande hund. Thorsens tolkning är att den tidigare monteringen inte längre motsvarade de hjälteberättelser som florerade kring rasen. Barry var därför helt enkelt omgjord för att bättre passa ihop med tidens uppfattning om den ideala sankt bernhardshunden.

De olika varianter av sankt bernhardshunden Barry som genom åren ställts ut i Bern understryker att museernas djur är representationer av natur, det vill säga att de är både gestaltade och gestaltande. Museets konstruktioner av djur och natur samverkar härigenom med produktionen av naturvetenskaplig kunskap och estetiska/pedagogiska ideal. I antologins artiklar är ett centralt kunskapsteoretiskt antagande att kunskap är något som i hög grad byggs upp och bekräftas genom berättande och berättelser (Briggs 1988, Johnstone 1990). Av detta följer också att vi menar att berättelsen, i alla dess upptänkliga former, variationer och medieringar, är ett sätt att både organisera och presentera erfarenheter och vetande.

Låt oss än en gång ta djurparken till hjälp för att illustrera tankegången. I en undersökning av mediala framställningar av den redan omnämnde isbjörnen Knut på Zoo Berlin (Flinterud 2012) blir den nära kopplingen mellan djur och berättande tydlig. Flinterud kunde identifiera flera mediala berättelser om Knut som dels etablerade honom som kändis, dels rymde olika föreställningar om relationen mellan människa och djur. Först är han den gullige isbjörnsungen Knut, en uppskattad och avhållen representant för vilda djur. Efter hand som isbjörnen blir äldre

och mer utagerande identifieras han som psykopaten Knut, den fallne barnstjärnan. Han representerar då inte längre vilda djur i allmänhet (eller ens isbjörnar i gemen) utan endast sig själv. Samtidigt med dessa två mediala berättelser är han emellertid också kändisbjörnen Knut som får folk att flockas på Zoo och som utvecklas till en viktig representant för miljö rörelsen. Men om Knut i samtliga dessa berättelser är en integrerad del av människornas värld omförhandlas hans ”människlighet” i grunden efter döden. När Knuts hjärta upphörde att slå i mars 2011 blev han ovillkorligen återförd till sin djuriska status. Efter döden väntade nämligen inte en begravning i stillhet för den tidigare kändisbjörnen. Istället sparades och rengjordes skinnet. Och den monterade Knut visas nu för besökarna på Berlins naturhistoriska museum.

Några ord om sällskapsarter

Museernas och djurparkernas sätt att i sin verksamhet kombinera naturvetenskapliga, estetiska och pedagogiska uttrycksformer påminner starkt om *aktör-nätverksteorin* (ANT), vars ursprung också kan knytas till de ständigt återkommande djuren. I en klassisk text om fisket efter pilgrimsmusslor i franska Saint-Brieucbukten redogör Michel Callon (2012 [1986]) för ett projekt där avsikten var att utveckla nya fiskemetoder. Typiskt nog gällde studien dock inte metoderna i sig, utan den betydligt vidare frågan om hur kunskap konstrueras och blir till.¹⁶ Eftersom flera av de författare som ingår i antologin har hämtat inspiration från ANT kan det vara på sin plats med en kortare introduktion.

Inom ANT är en av grundtankarna att för att förstå sociala och kulturella processer är det nödvändigt att beakta samtliga de faktorer som har en betydelse för det sammanhang som studeras. Det här gör att ANT ibland beskrivs som en metod (Latour 2005). Det brukar då framhållas att forskaren inte i förväg ska bestämma sig för vad det är som har *agens* i en viss situation. Agens är ett centralt begrepp inom ANT och ett annat lika viktigt begrepp är *aktör*. De två begreppen står dessutom i en bestämd relation till varandra. Inom ANT är agens förmågan att få något att hända (att vara verksamt, att skapa betydelse eller effekter) och har alltså ingenting att göra med den intention vi vanligen tillskriver en

medveten och mänsklig handling. En aktör är på motsvarande sätt allting som på en empirisk nivå kan konstateras ha agens. Det här gör att inte bara människor utan även icke-mänskliga varelser, liksom icke-levande objekt, kan betraktas som aktörer med agens. Mycket av den forskning som bedrivs inom ANT kan sägas gå ut på att visa hur sociala processer och annan kunskapsbildning sker genom de komplexa effekter som uppstår inom, och som ett resultat av, större samverkande nätverk av objekt (mänskliga och icke-mänskliga). Som John Law, en annan inflytelserik ANT-forskare, anmärker bör kunskap därför betraktas som *kontextuell* och *performativ*, som något som framställs i och genom ordnande processer (jfr Law 1994).¹⁷

Om vi tar en guidad rundtur på ett zoo skulle den ANT-influerade forskaren exempelvis kunna intressera sig för den sociala organisation som konstituerar guidningen. Men innehållet i ”den sociala organisationen” kan i så fall inte bestämmas på förhand. Redan i den turistgrammatik som ramar in rundturen, liksom i djurparkens yttre förutsättningar, rymms ett myller av samverkande och institutionaliserade praktiker, som biljettköp, turordning, rollfördelning och annan praxis. Utifrån de premisser som ligger till grund för ANT går det heller inte att på förhand veta vad det är som har betydelse under en sådan vandring på ett zoo. Vilket inte hindrar att det ändå är möjligt att peka ut några initiala hållpunkter för undersökningen. Till att börja med spelar det naturligtvis roll vad guiden väljer att berätta. Men berättandet är i sin tur avhängigt guidens kunskaper och förväntningar på turen. Rundturens utformning beror självfallet också på den grupp som följer med. Är de vuxna eller barn? Har gruppen ett specialintresse? Ställer de många eller få frågor? Viktig är också den väg som guiden väljer att gå. Här kan avstånd och tillgänglighet ha stor betydelse som styrande faktorer. Men även djuren själva och deras uppträdande inverkar på rundturen. Syns aporna eller har de gömt sig i träden? Pingvinerna kan vara ovanligt lekfulla just den här dagen, medan lejonerna kanske sover och vägrar att visa sig. Intresset är alltså riktat mot de olika faktorer som sammantagna *gör* den situation som forskaren valt att studera. Följaktligen ser flera av antologins författare det som en central uppgift att identifiera och frilägga den typ av mänskliga och icke-mänskliga samband som tillsammans konstituerar de fenomen som analyseras.

En annan forskare som lämnat tydliga avtryck i flera av antologins artiklar är Donna Haraway. Under lång tid har hon på ett alldeles eget sätt befunnit sig i såväl centrum som periferin av fältet HAS. Redan på 1980-talet diskuterade hon de apor och elefanter som fanns utställda på American Museum of Natural History i New York under tidigt 1900-tal.¹⁸ I Haraways infallsrika analys blir de monterade djuren till avlagringar av tidigare epokers natur- och människosyn. Mer konkret betraktar hon museets naturskildringar i "African Hall" som materialiseringar av rådande ideal kring sexualitet, klass och vit maskulinitet. Men samtidigt betonar analysen hur de enskilda djuren är utvalda och arrangerade för att passa in i ett specifikt pedagogiskt projekt. Museets konservator, Carl Akeley, strävade efter realism, men följde också en uppsättning estetiska konventioner där naturen användes förebildligt. Monteringarna och de efterföljande iscensättningarna utgick från ett ideal som prioriterade de mest framstående och iögonfallande exemplaren.¹⁹ På sina expeditioner till Afrika sökte Akeley efter de gorillor eller elefanter som bäst kunde leva upp till idealen. Svaga och sjukliga djur valdes bort. Det gjorde också de som inte var symmetriska, som elefanter med ojämn betar. På museet framställdes de utvalda individerna sedan gärna som familjekonstellationer, med hannen som dominant och överordnad honan och ungarna (jfr Samuelsson 2008:166ff).

Haraways senare arbeten ligger i vissa avseenden mycket nära delar av den forskning som bedrivs inom ANT (jfr Åsberg 2012:47ff). Med hjälp av den återkommande analysmodell som hon kallar för *materiell semiotik* betonar Haraway det ömsesidiga beroende som existerar mellan den tvångsmässigt meningsskapande människan och den omgivande naturen/materien. Ambitionen att på detta vis upphäva eller förflytta till synes fasta gränser märks inte minst i hennes begrepp *sällskapsarter* (Haraway 2008).²⁰ Sällskapsarterna begränsar sig inte till de gängse sällskapsdjuren (som hund och katt), men heller inte till de domesticerade djuren (som kor, får och grisar). Faktum är att de inte ens begränsar sig till djur. I Haraways hela tiden expansiva teoretiska universum kan även rullstolar och andra tekniska hjälpmedel betraktas som sällskapsarter. Sällskapsarter är kort sagt allt som låter sig förenas med människan, allt som blir del av vårt sätt att ta plats eller finnas till i världen. Gränsen mel-

lan människa, djur och materia kollapsar därmed på ett både befriande och oroande sätt in i varandra. Det är vår förhoppning att även denna antologi ska ge läsaren intrycket av att verkligheten är på en och samma gång överblickbar – och i grunden oförutsägbar.

NOTER

1. Etnologers ökade intresse för människors mångfaldiga relationer till djur är inte bara en inomdisciplinär fråga. Kulturella djurstudier är ett vetenskapligt fält som engagerar forskare från en mängd olika ämnen. Här finns också det så kallade *one health*-perspektivet, där kulturvetare tillsammans med epidemiologer och veterinärer kommit att medverka i studier där sjukdomar som smittar mellan djur och människor (zoonoser) undersöks (jfr Leboeuf 2011).
2. Exempelen är för många för att kunna räknas upp. Men till de mest uppenbara från den egna nationella horisonten hör Granlund 1944, Tillhagen 1958, Szabo 1970, Alsmark 1979, Bringéus 1988.
3. På detta begränsade utrymme antyds det vidsträckta vetenskapliga område som HAS idag utgör. Bland de tidigt publicerade böcker som haft stor inverkan på fältet hör t.ex. Peter Singers *Animal Liberation* (1975), Keith Thomas *Man and the Natural world. Changing Attitudes in England 1500–1800* (1983) och Yi-Fu Tuans *Dominance and Affection. The Making of Pets* (1984). Två andra verk som ofta omnämns i sammanhanget är Tom Regans *The Case for Animal Rights* (1983) och Donna Haraways *Primate Visions. Gender, Race and Nature in the World of Modern Science* (1989).
4. Som introduktion till den dynamiska och föränderliga tanketradition som går under benämningen posthumanism rekommenderas antologin *Posthumanistiska nyckeltexter*, Åsberg m.fl. (red.) 2012.
5. På engelska omtalas ofta denna demarkationslinje mellan människa och djur som *The Great Divide*, se t.ex. Pattersson 2002:3ff, DeMello 2012:32ff.
6. Hanterandet av giraffen Marius, i livet och efter döden, vid Köpenhamns zoo har också analyserats av Michell Göransson (2017:137ff).
7. *Aftonbladet* 2014-02-07.
8. Se t.ex. *Aftenposten* 1988-03-30, Norsk Telegrambyrå (NTB) 1988-03-29.
9. Än idag diskuteras det på olika nätforum om björnätandet verkligen har ägt rum eller är att betrakta som en seglivad skröna. Även andra djur och djurparker har figurerat i liknande ärenden. I januari 2013 skriver t.ex. *Dagens Nyheter* att det rapporterats att flera djurskötare på Eskilstuna zoo sommaren 2010 ska ha deltagit i en grillfest där det bl.a. serverades kött från två av parkens egna gnuer. Ledningen för djurparken förnekar dock att så skulle vara fallet. Se *Dagens Nyheter* 2013-01-04.

10. Den ovan refererade artikeln i *Aftonbladet* har rubriken "Giraffen Marius ska dö på söndag". Två dagar senare (2014-02-09) kan läsarna av samma tidning ta del av ännu en ansläende rubrik: "Giraffen sprätts upp – framför småbarnen".
11. Menagerierna ingick även i ett omfattande (manligt) bildningsprojekt. Förutom samlingen av vilda djur skulle den bildade ädlingen idealt sett även ha tillgång till ett bibliotek med vetenskaplig litteratur, ett laboratorium för utforskande av naturens hemligheter och ett orangeri med exotiska plantor och frukter.
12. Även inom antropologin har det riktats ett betydande intresse mot hur olika djur har beretts plats i mänskligt tänkande och kategoriserande, se t.ex. Edmund Leach (1989 [1964]) och Mary Douglas (1997 [1966]).
13. Detta är också skälet till det obehag som följer på känslan av att det inspärrade djuret ibland riktar en likaledes observerande blick tillbaka: när *de* betraktar *oss*. Det störande med en sådan händelse är att djurets tillbakaseende hotar att rasera själva grundvalen för vår självpåtagna rätt att vara den som betraktar, dvs. den som spärrar in andra för att beskåda dem.
14. En användbar introduktion till CAS ges av Helena Pedersen (2014).
15. Se t.ex <http://www.djurensratt.se/vara-fragor/djur-som-underhallning/djurpark>
16. I undersökningen av den kunskapsbildning som uppstod kring pilgrimsmusslornas benägenhet att fastna på vissa typer av material påvisar Callon hur forskare och fiskare, men också musslorna själva, blir till viktiga delar av den vetenskapliga process som syftar till att utvärdera de olika fiskemetoderna (jfr Lee 2012:146).
17. Law föredrar dock att tala om *relationell materialism* istället för ANT (1994:23).
18. Den text som avses här är *Teddybear Patriarchy*, vilken ingår som ett eget kapitel i *Primate Visions* (Haraway 1989b).
19. En konsekvens av detta var bland annat att de utställda och monterade djuren ibland kom att innehålla inslag från flera djur. Det gäller bl.a. den s.k. Sjölanders elefant på Naturhistoriska museet i Göteborg, där den monterade elefantkroppen kompletterats med en annan elefants betar och ytterligare annan elefants svanshår för att ett fullgott exemplar skulle uppnås (Thorsen 2014:216ff).
20. Med sällskapsarterna upphävs alltså de absoluta gränser som ofta upprättas mellan människa/djur och kultur/natur. Samma vilja att destabilisera invanda dikotomier och distinktioner märks också i andra för Haraway centrala begrepp, som cyborger (Haraway 1991).

REFERENSER

Litteratur

- Adams, Carol 2000 (1990). *The Sexual Politics of Meat. A Feminist-Vegetarian Critical Theory*. New York: Continuum.
- Aftonbladet* 2014-02-07.
- Aisopos 1975. *Aisopos' fabler. De gamla goda djursagorna*. Stockholm: Bonnier.

- Alsmark, Gunnar 1979. *Herdar på Korsika*. Lund: Lunds University Press. (Diss.)
- Ames, Eric 2008. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*. Seattle & London: University of Washington Press.
- Berglund, Sara 2006. *Vägen till vinnarcirkeln. Travhästen och dess människor mellan sport och spel*. Hedemora: Gidlund.
- Blanchard, Pascal (red.) 2008. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Briggs, Charles 1988. *Competence in Performance. The Creativity of Tradition in Mexicano Verbal Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bringéus, Nils-Arvid 1988. *Mat och måltid. Studier i svensk matkultur*. Stockholm: Carlsson.
- Broberg, Gunnar 1982. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos* 1981/1982.
- Callon, Michel 2012 (1986). Några element av en översättnings sociologi. Domesticeringen av pilgrimsmusslor och fiskare vid St. Briuebukten. *Post-humanistiska nyckeltexter*. Cecilia Åsberg, Martin Hultman & Francis Lee (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Cederholm Andersson, Erika, Amelie Björck, Kristina Jennbert & Ann-Sofie Lönnngren (red.) 2012. *Exploring the Animal Turn. Human-Animal Relations in Science, Society and Culture*. Lund: Pufendorfinstitutet.
- Darwin, Charles 2009 (1859). *Om arternas uppkomst genom naturligt urval eller De bäst utrustade rasernas bestånd i kampen för tillvaron*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Daun, Åke 1969. *Upp till kamp i Båtskärsnäs. En etnologisk studie av ett samhälle inför industrinläggelse*. Stockholm: Bokförlaget Prisma & Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet.
- DeMello, Margo 2012. *Animals and Society. An Introduction to Human-Animal Studies*. New York: Columbia University Press.
- Dirke, Karin 2000. *De värnlösa vänner. Den svenska djurskydds rörelsen 1875–1920*. Stockholm: Stockholms universitet. (Diss.)
- Douglas, Mary 1997 (1966). *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.
- Egardt, Brita 1962. *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar*. Lund: Lunds universitet. (Diss.)
- Ehn, Billy 1983. *Ska vi leka tiger? Daghemsliv ur kulturell synvinkel*. Lund: Liber Förlag.
- Ekman, Ann-Kristin 1991. *Community, Carnival and Campaign. Expressions of*

- Belonging in a Swedish Region*. Stockholm: Socialantropologiska institutonen, Stockholms universitet.
- Flinterud, Guro 2012. *A PolyPhonic Polar Bear. Animal and Celebrity in Twenty-first Century Popular Culture*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Foer, Jonathan Safran 2010. *Eating Animals*. New York: Back Bay Books.
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber Läromedel.
- Gjerløff 2010. When Zoo Became Nature. Copenhagen Zoo and Perceptions of Animals and Nature around 1900. *Tidskrift för kulturforskning*, nr 1.
- Granlund, John 1944. *Oxen, oket och smälänningen*. Växjö: Nya Växjöbladets boktryckeri.
- Gålmark, Lisa 2005. *Skönheter och odjur. En feministisk kritik av djur-människa-relationen*. Göteborg & Stockholm: Makadam.
- Göransson, Michell 2017. *Ätbara andra*. Göteborg & Stockholm: Makadam.
- Haraway, Donna 1989a. *Primate Visions. Gender, Race and Nature in the World of Modern Science. New York City, 1908–1936*. London: Routledge.
- Haraway, Donna 1989b. Teddy Bear Patriarchy. Taxidermy in the Garden of Eden New York City 1908–1936. *Primate Visions. Gender, Race and Nature in the World of Modern Science. New York City, 1908–1936*. London: Routledge.
- Haraway, Donna 1991. *Simians, Cyborgs, and Woman. The Reinvention of Nature*. London: Free Association Books.
- Haraway, Donna 2008. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hetherington, Kevin & John Law 2002. Materialities, Spatialities, Globalities. *The Spaces of Postmodernity*. Michael J. Dear & Steven Fusty (red.). Oxford & Malden, MA: Blackwell.
- Hylland Eriksen, Thomas 1999. *Charles Darwin*. Nora: Nya Doxa.
- Hollsten, Laura 2013. Konsumerad och älskad till döds. Vilda och tama papegojor i den tidigmoderna atlantiska världen. *Elore*, nr 1.
- Johansson, Ella 1994. *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*. Lund: Lunds universitet. (Diss.)
- Johnstone, Barbara 1990. *Stories, Community and Place. Narratives from Middle America*. Bloomington: Indiana University Press.
- Joy, Melanie 2014. *Varför vi älskar hundar, äter grisar och klär oss i kor. En introduktion till karnismen: trossystemet som gör att vi kan äta vissa djur men inte andra*. Stockholm: Karneval.
- Leboeuf, Aline 2011. Making Sense of One Health. Cooperating at the Human-Animal-Ecosystem Health Interface. *Health and Environment Report*.

- Latour, Bruno 1998. *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och ringens sociologi*. Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Latour, Bruno 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Law, John 1994. *Organizing Modernity*. Oxford, UK & Cambridge, MA: Blackwell.
- Leach, Edmund 1989 (1964). Anthropological Aspects of Language. Animal Categories and Verbal Abuse. *Anthrozoös*, vol. 2, nr 3.
- Lee, Francis 2012. Michel Callon. En av aktörnätverksteorins skapare. *Posthumanistiska nyckeltexter*. Cecilia Åsberg, Martin Hultman & Francis Lee (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Lévi-Strauss, Claude 1964. *Totemism*. London: Merlin Press.
- Löfgren, Orvar 1985. Our Friends in Nature. Class and Animal Symbolism. *Ethnos*, nr 3–4.
- Pedersen, Helena 2014. Knowledge Production in the "Animal Turn". Multiplying the Image of Thought, Empathy, and Justice. *Exploring the Animal Turn. Human-Animal Relations in Science, Society and Culture*. Erika Cederholm Andersson, Amelie Björck, Kristina Jennbert & Ann-Sofie Lönngrén (red.). Lund: Pufendorfinstitutet.
- Putnam, Walter 2012. "Please Don't Feed the Natives". Human Zoos, Colonial Desire, and Bodies on Display. *French Literature Series*, vol. 39.
- Regan, Tom 1983. *The Case for Animal Rights*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Rothfels, Nigel 2002. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Samuelsson, Anna 2008. *I naturens teater. Kultur- och miljösociologiska analyser av naturhistoriska utställningar och filmer*. Uppsala: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Singer, Peter 1975. *Animal Liberation. A New Ethics for our Treatment of Animals*. New York: Random House.
- Svanberg, Ingvar 2001. *Siskeburar och gulfiskskålar. Ur sällskapsdjurens kulturhistoria*. Stockholm: Arena.
- Svanberg, Ingvar 2009. *Groddjur och kräldjur i svensk folklig tradition*. Stockholm: Dialogos.
- Svanberg, Ingvar 2014. *Svenska lejon*. Stockholm: Dialogos.
- Thomas, Keith 1983. *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500–1800*. Oxford: Oxford University Press.
- Thorsen, Liv Emma 2001. *Hund! Fornuft og følelser*. Oslo: Pax forlag A/S.
- Thorsen, Liv Emma 2013. *A Dog of Myth and Matter. Barry the Saint Bernhard*

- in Bern. *Animals on Display. The Creaturely in Museums, Zoos and Natural History*. Liv Emma Thorsen, Karen A. Rader & Adam Dodd (red.). Pennsylvania State University: Pennsylvania University Press.
- Thorsen, Liv Emma, Karen A. Rader & Adam Dodd (red.) 2013. *Animals on Display. The Creaturely in Museums, Zoos and Natural History*. Pennsylvania State University: Pennsylvania University Press.
- Thorsen, Liv Emma 2014. *Elephants Are Not Picked from Trees. Animal Biographies in Gothenburg Natural History Museum*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Tillhagen, Carl-Herman 1958. *Folklig läkekonst*. Oslo: Oslo universitet. (Diss.)
- Tuan, Yi-Fu 2004. *Dominance and Affection. The Making of Pets*. New Haven: Yale University Press.
- Åsberg, Cecilia 2012. Donna Haraway. Den motvilliga postmodernisten. *Posthumanistiska nyckeltexter*. Cecilia Åsberg, Martin Hultman & Francis Lee (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Åsberg, Cecilia, Martin Hultman & Francis Lee (red.) 2012. *Posthumanistiska nyckeltexter*. Lund: Studentlitteratur.

Internet

- <http://www.djurensratt.se/vara-fragor/djur-som-underhallning/djurparker>, hämtad 2017-10-25.